

*Марина Олегівна ШИГАРЕВА,
кандидат філософських наук, в.о. доцента
кафедри філософії Дрогобицького державного
педагогічного університету ім. Івана Франка*

ЗВ'ЯЗОК СТРУКТУРИ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ ІЗ ТИПОМ МИСЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

У сучасній філософії та лінгвофілософії існує два погляди на формування мовної картини світу, які спочатку здаються несумісними.

Один з них пов'язаний з іменами Вільгельма фон Гумбольдта, Лео Вайсгербера, Сепіра і Уорфа. Ці мислителі виходили з того, що процес пізнання визначається енергією мови і формованою нею повною картиною світу. Останню вони розглядали як інструмент і меншою мірою як результат процесу пізнання. При цьому особливості мовної картини світу прямо пов'язували з ментальними особливостями нації, котра є носієм духу мови і породжуваного цим духом типу мислення.

При цьому, звичайно, наводяться численні приклади, котрі пов'язуються як із синтаксичними структурами, що відбивають різні типи мислення, так і з побудовою логіко-семантичних полів. Ці приклади дозволяють авторам досить виразно переконувати, що для різних народів світ в цілому і окремі його фрагменти уявляються побудованими по-різному. Найбільш вражаючий приклад цього в російській філософії – твердження О.Лосева, що основу давньогрецької мовної картини світу складає просторове сприймання, а давньоєврейської – часове. Як доказ цього наводяться давньогрецька назва всесвіту – „космос“ (порядок) і давньоєврейська – „олам“, що позначає „вічність“.

Інша точка зору пов'язана з марксистською філософією і, зокрема, таким її відгалуженням, як теоретичні погляди академіка М.Марра, котрий твердив, що в основі мовної картини світу лежить не національне, а соціальне. У так само переконливих прикладах дослідники, що належать до цього напрямку, доводять соціальну визначеність малюнку світу в тій чи іншій мовній картині світу. Досить виразним в цьому плані є вже майже забуте дослідження 50-х років, присвячене семантичним

регулярностям в російській і німецькій лексиці, пов'язані з книгодрукуванням, яке належить Мартену Феллеру.

Автор прямо протиставляє свій аналіз аналізу, який здійснив на початку століття німецький лінгвіст гумбольдтіанець Г.Клейст. На основі аналізу лише однієї німецької мови він зробив, однак, висновок, ніби саме німецькому друкареві властиве певне національне обумовлене іронічно-жартівливе ставлення до світу, начебто не характерне для аналогічної лексики інших мов.

М.Феллер доводив, що насправді представники різних соціальних верств будували фрагмент виробництва в книжковій справі за єдиною соціально обумовленою моделлю. Так, помилка у верстці, котра в офіційній українській термінології має назву „висячий рядок“, природно дратує верстальника. Тому у французькій мові (подаємо одразу український, переклад) її називають „маленька“, в американському варіанті англійської мови – „удовичка“ [8, 88]. Зауважимо однак, що дослідник, твердячи так, не помічає дії в наведеному ним прикладі національного фактору, адже назва, яку дає француз, ласкаво-жартівлива, американець – іронічна.

Треба віддати належне марксистській філософії 60-80-х років представленої працями Е.Льєнкова, П.Коцініна, М.Поповича, котра робила спроби сумістити визнання ролі обох факторів – соціального і національного у формуванні мовної картини світу. Проте найбільш виразно сучасний погляд на закономірності формування мовної картини світу відбито у твердженні Георгія Заїченка: „Якщо вірно, що розвиток культури, у тому числі і філософії, значною мірою визначено мовою, мовними системами людства, то не менш вірним є і те, що реальна мова і пізнавальний процес людства значною мірою визначений оточуючим природним і соціальним світом“ [1, 98]. У цьому плані цікавою є думка академіка М.Покровського, що різні мови за однакових умов роблять однакові семантичні ходи, а національна особливість їх дає лише своєрідне забарвлення, хоча часом і саму побудову фрагмента, яка відповідає загальному характерові мовної картини світу. Виявляються цікавими, з одного боку, численні випадки розходжень між мовними картинами світу в російській і українській літературних мовах, які пояснюються соціальною історією, з другого боку, сходження між українською мовою (як літературною, так і її діалектами) та діалектами російської мови, в котрих відбивається мовне мислення селянина.

Ще більш виразним в цьому плані є аналіз І.Огієнком співпадінь у синтаксичних особливостях давньоєврейської мови в книзі „Буття“ і мовленні українських селян її половини XIX ст. Огієнко не шукає пояснення у схожості національній (її й немає), а виводить обумовленість співпадінь з соціальних особливостей: і в першому і в другому випадку ми маємо справу з мовленням патріархального селянства.

Зрозуміло, що тема нашої статті будується на значно вужчому матеріалі. Тут ми розглянемо зв'язок структури мовної картини світу з типом мислення в процесі наукового пізнання. Павло Копнін, який розглядав мислення як одну з форм відображення дійсності, пов'язану з процесом пізнання, а мову – як безпосередню матеріальну реальність думки, будує систему з трьох елементів – природи, мови і думки, у центрі якої мова. Для нього уявляється плідним бачення у мові передусім системи знаків. П.Копнін зазначає, що в сучасній літературі слово „мова“ набуло надзвичайно широкого значення: „...мова – форма існування знання у вигляді системи знаків. Звідси і саме знання завжди виступає у вигляді якоїсь мови.

Знання, будучи мовною системою, утворює власний своєрідний світ, який має певну структуру, котра містить у собі зв'язок між елементами, що її утворюють, за відомими правилами. Ця система має свої закони побудови і функціонування, вона безперервно збагачується новими елементами, змінює свою структуру. Причому закони функціонування цієї системи відносно самостійні і не пов'язані безпосередньо з речами і процесами об'єктивної реальності та їх відображеннями в голові людини“ [4, 192].

У найбільш загальній формі своє ставлення до проблеми мови П.Копнін підсумував у 1973 р. таким чином: „Вплив мови на мислення є фактом, і для сучасної науки, яка створила системи різних штучних мов, доводити це немає потреби. Треба зрозуміти, чим викликана залежність мислення від обраних систем мови, за якою лінією вона іде“ [4, 210].

На думку П.Копніна, мова фіксує досягнуті результати знання, які не тільки завжди входять у наступний синтез мислення, але, як певна форма, спрямовують і визначають дальші шляхи його розвитку. Від обраних вихідних пунктів знання залежить його подальший розвиток.

Тому, відзначає П.Копнін, немає нічого дивного, що сучасні філософія і логіка, аналізуючи знання, звертаються передусім до мови. Адже знання людині дано лише у вигляді мови.

Е.Їльєнков, аналізуючи мову і культуру, зазначив, що „...мислення і мова (мовлення) – це лише дві однаково однобічні абстракції, а висловлювана в них „конкретність“ є щось третє, яке само по собі ні мисленням, ні мовою не є. У цьому випадку як логіка (наука про мислення), так і лінгвістика (наука про мову в усьому її обсязі) суть лише два абстрактні аспекти розгляду цього третього, реального, конкретного предмета або процесу, що не одержує свого – а отже, істинного – наукового зображення ні в тій, ні в іншій науці“ [3, 270].

Мабуть, поняття „мовна картина світу“ найближче підводить нас до цього третього, і Е.Їльєнков виявляється чи не однодумцем Л.Вайсгербера. Як уявляв собі Е.Їльєнков, це щось третє, бачимо з наступного. Філософ провів своєрідний мовний аналіз, розглядаючи як суть „таємниці“ ціни, так і процес її народження – „акт“ народження ідеального. Це було потрібно йому, щоб вказати на недосконалість російського перекладу К.Маркса: „Цена, или денежная форма товаров, как вообще их стоимостная форма, есть нечто отличное от их чувственно воспринимаемой реальной телесной формы, следовательно – лишь идеальная форма, существующая лишь в представлении. Е. Їльєнков звертає увагу на те, що в російському перекладі цього визначення, де йдеться про ідеальність форми вартості взагалі, є суттєва неточність. Може виникнути уявлення, ніби ціна, як і Форма вартості взагалі, існує виключно в уяві, у суб'єктивному уявленні людини, в її фантазуючій голові. Посилаючись на контекст, Е.Їльєнков показує, що у Маркса йдеться зовсім про інше. У вигляді ціни вартість одного товару (скажімо, полотна) представлена, тобто виражена не безпосередньо, а лише через інший товар за посередництвом відношення його до грошового товару, до золота. Згідно з тлумаченням Е.Їльєнкова, вартість для Маркса представлена не в голові, а в золоті. Ціна ж і вартість полотна представлена у певній кількості золота, виражена через рівність із золотом, виявлена через відношення до цього. Така форма виявлення й називається у Маркса „ідеальною“, або представленою, існуючою лише в уяві. Е.Їльєнков пише: „Німецьке слово „представлена“ фігурує тут не в суб'єктивно-психологічному значенні, а в тому значенні, яке і в російській, і в німецькій мові

пов'язане зі словом „представитель“, „представительство“. Ці етимологічні тонкощі надзвичайно важливо брати до уваги, читаючи сторінки „Капіталу“, які трактують про грошову форму представлення вартості, форму виразу вартості в золоті або в іншому грошовому товарі. Увесь час ідеться зовсім не про ті „представлення“, котрі мають товаровласники й економісти, а про явища вартості у вигляді ціни, про об'єктивну форму вияву вартості в сфері товаро-грошових відносин“ [2, 174].

Мирослав Попович у праці „Про філософський аналіз мови науки“ показує, що ідея аналізу мови науки виникла не у філософії, а в математиці, логіці і мовознавстві. Він відзначив дуже важливу особливість мови науки: завжди можна зіставити дві такі системи мовних засобів, що певний мислительний зміст може бути виражений засобами однієї системи, „багатшої“, але не може бути виражений засобами іншої системи („біднішої“) [5, 40].

Глибокому аналізу піддав М.Попович у цій роботі філософський термін „боротьба“, антропонімічний за походженням, подібно, як такі наукові терміни „сила“, „енергія“, в яких еліміновані наукові уявлення, пов'язані зі специфікою людської діяльності.

Значний інтерес для розуміння проблеми, яку ми розглядаємо, складають міркування про природну мову, висловлені вченим у праці „Філософські питання семантики“. Серед них положення про те, що „Мову від самого початку вилетено в суспільне буття людини, бо вона є формою соціальної поведінки індивіда в суспільстві. У структурі мови, в характері абстракцій, у способах членування світу засобами мови знаходять вияв уся суспільна практика людини, відбивається суспільна структура“ [6, 210]. І далі: „Зрозуміло, чому абстрактні відносини присутні в мові від самого її народження – людина мислить навколишню дійсність за своїм образом і подобою, класифікує її залежно від своїх потреб (як власне практичних, так і соціальних у найширшому розумінні слова, виключаючи міфологічні уявлення). Світ для нього невіддільний від суспільного організму“ [6, 210].

Нарешті, у висновках вченого ми знаходимо пояснення суті того феномена, котрих досліджуємо: „На більш високих ступенях культурного розвитку зміна категоріальної структури зачіпає лише більш „високі поверхні“ суспільної свідомості, лишаючи незмінними дуже часто вельми архаїчні мовні структури. Розвиток культури є ніби мовний розвиток. Але у більш точному сенсі він вимагає вже не перебудови мовних форм, а перебудови форм суспільної

свідомості, світоглядної культури, категоріальної будови науки. Тому можна сказати, що, втрачаючи характер регуляторів „мовного мислення“, структура етнічної мови не тягне за собою прийняття специфічних світоглядних обмежень, а отже, саму по собі етнічну мову не можна охарактеризувати якимись специфічними для неї формами обмеженості виразових засобів. Просто кажучи, можливості „природної“ мови необмежені – обмеження накладаються культурою в цілому, станом науки на даному етапі розвитку зокрема“ [6, 220-221].

Едуард Семенюк (хоч він, розглядаючи загальнонаукові категорії, практично не користується терміном „мовна картина світу“ і лише зрідка згадує наукову картину світу) вказує, що коло позначуваних загальнонауковими категоріями (система, елемент, структура, функція, інформація, модель, ймовірність) явищ, на початку доволі обмежене, поступово й неухильно розширювалося, змінювалося саме змістовне трактування понять цієї групи. „Тепер вже ці категорії за ступенем спільності позначуваних явищ є на рівні філософських або близьких до цього рівнів“ [7, 17-18].

Виникнувши в природничих науках, „саме в науках про суспільство і людське пізнання, ці поняття знаходять найбільш активне і різнобічне застосування“ [7, 19].

Хоч дослідник нерідко вказує етимологію того чи іншого терміна, він обминув важливу проблему: який реальний механізм переходу того чи іншого поняття з природничих наук у соціальні. А перехід цей здійснюється саме через потрапляння терміна в мовні світи дослідників. Завдяки властивій природній мові розмитості значень, термін природничої науки, переходячи у соціальну науку, втрачає багато специфічних особливостей, і вчені застосовують ядро поняття природничої науки, що було названо цим терміном, до соціальних явищ.

Зупинимось і на дослідженні зв'язків мови і мислення у лінгвістиці. Якщо представники деяких течій структурної лінгвістики практично не вважають зв'язок мови і мислення предметом лінгвістичної науки, то, навпаки, ті, хто займається семантичними і стилістичними дослідженнями, постійно стикаються з цим зв'язком. Розглядаючи праці лінгвістів, ми можемо помітити, що в них представлена своєрідна система загальних, окремих і одиничних мовних світів, властивих, відповідно, мові в цілому, мовленнєвому стилю, мовленнєвій особистості, а система мовної картини світу в цілому складеться з фрагментів семантичних полів і елементів.

Власне, саме у лінгвістиці виникло уявлення про семантичне поле. Різні дослідники по-різному підходили до вивчення системності в лексиці й виділяли лексичні та семантичні поля за різними основами. Ці поля класифікують відповідно до цих основ і за іменами дослідників. Для нас найбільш цікавими є поля М.Покровського, Й.Трира, В.Порцига.

М.Покровський, виділяючи лексичні поля, виходив з трьох категорій: слова, що належать до одного і того самого поля уявлень, синонімів, морфологічно пов'язані слова. Систему уявлень М.Покровський пов'язував із системою явищ суспільного і господарського життя.

Й.Трир поділяв поля на лексичні та понятійні. Понятійне поле – це розгалужена система взаємопов'язаних понять, організованих довкола центрального поняття, наприклад, поняття „розуму“. Лексичне поле, яке утворюється словом або родиною слів, перекриває лише частину понятійного поля. Друга частина останнього перекрита вже іншим лексичним полем. Таким чином, понятійне поле у плані виразу мозаїчне. В системі полів окреме слово відіграє підпорядковану роль, тому Й.Трир виступав проти вивчення лексики в безпосередньому зв'язку з предметами матеріального світу.

В.Порциг звернув увагу на явища іншого типу: слово „схопити“ обов'язково передбачає наявність у мові такого слова, як „рука“. Зворотні відношення, на його думку, не є обов'язкові, адже рукою не обов'язково схоплювати – можна виконувати масу інших різноманітних дій. В.Порциг виділив „елементарні“ семантичні поля, ядром яких завжди є або дієслово, або прикметник. Для побудови картини світу поля Порцига найбільш корисні, їх нерідко доводиться будувати, виходячи від іменника, який передбачає відповідну реакцію на себе. Яскравий приклад: у роки Великої Вітчизняної війни слово „німець“ передбачало відповідну дійову реакцію і вибудовувало довкола себе „перевернене“ семантичне поле.

Мовна картина світу – і на це звертають увагу багато філософів і лінгвофілософів, починаючи від Аристотеля, – зумовлена також типом мислення, що відповідає одному із щаблів пізнавального процесу, яким вона сформована і на виклик аналогу якого у свідомості іншої людини зорієнтована (це стосується у першу чергу структурних особливостей мовної картини світу). Коли мовні картини світу як загальне в різних національних мовах

помітно різняться між собою завдяки національній зумовленості, то при переході від загального до окремого в кожній національній мовній картині світу вирішальним виявляється соціальний фактор. Як окреме перед нами виступають мовні картини світу, властиві тим чи іншим соціальним групам носіїв національної мови, причому ці картини світу структурно виявляються багато в чому подібними в аналогічних соціальних групах різних національних мов. Саме тому, скажімо, структура мовної картини світу давньогрецького натовпу, описаного Аристотелем, як носій виключно емоційно забарвленого, однобічно упередженого мислення (термін Д.Узнадзе „настанов“, традиційно „упередження“ і психолінгвістичний термін „пресупозиція“ в цьому випадку збігаються), аналогічна зі структурою мовної картини світу сучасного люмпена, для якого властивий такий самий тип мислення. Точнісінько так засноване на законах формальної логіки і здорового глузду мислення давньогрецьких членів народних зборів чи суто ділове мислення судді в давній Греції як типи мислення відбивають структурні принципи, що діють у мовних картинах світу схожих соціальних груп у різноманітних національних мовах. Хоча Аристотель не вживав термін „мовна картина світу“, він уперше описав найбільш суттєві соціально зумовлені структурні риси соціальних фрагментів мовних картин світу, які відбивають три з чотирьох типів мовленнєвого мислення – настановче, популярне, ділове. Неначе продовженням розробки Аристотеля, хоч у нього була інша мета, стала відома стаття Гегеля „Хто мислить абстрактно?“ У ній виділено теоретичне мислення.

Таким чином, у сучасних лінгвістичних (стилістичних) дослідженнях на рівні окремого виділяються чотири типи структур мовної картини світу, особливо, що стосується представлення ними соціальної дійсності залежно від типу мислення.

Отже, мовна картина світу визначається не лише соціально-психологічними явищами, а й безпосередньо змістом і характером пізнання, вона є тим „третім“, що стоїть між світом і мовою, між мисленням та мовою і визначається типом мислення, що корелює з типом мислення та обслуговуваням цим типом мислення етапом пізнання.

1. Заїченко Г.А. Доли філософії та культури наприкінці ХХ століття // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 1-2.

2. Ильенков Э. Диалектическая логика. Очерки истории и теории. – Изд. 2-е доп. – М., 1984.

3. Ильенков Э. Философия и культура. – М., 1991.
4. Копнин П.В. Диалектика. Логика. Наука. – М. 1973.
5. Попович М. О философском анализе языка науки. – К., 1966.
6. Попович М. Философские вопросы семантики. – К., 1975.
7. Семенюк Э. Общественные категории и подходы к познанию / Философский анализ. – Львов, 1978.
8. Феллер М.Д. Факторы семантического развития профессиональной лексики (сопоставительный анализ русской и немецкой лексики, связанной с книгопечатанием): Автореф. дис... кан-та филологических наук. – Ленинград, 1965.

Марина Шигарева. Зв'язок структури мовної картини світу із типом мислення в процесі наукового пізнання. Протистояння філософських напрямків, що визнавали провідну роль у формуванні мовної картини світу або лише національного (В.фон Гумбольдт, Л.Вайсгербер, Сепір і Уорф) або лише соціального фактору (М.Марр, І.Огієнко), знаходить розв'язання у визнанні ролі в цьому процесі поряд з обома факторами третього – оточуючого природного і соціального світу (П.Копнін, Е.Ільєнков, М.Попович, Г.Заїченко, Е.Семенюк).

Марина Шигарева. Связь структуры языковой картины мира с типом мышления в процессе научного познания. Противостояние философских направлений, которые придавали ведущую роль в формировании языковой картины мира либо только национальному (В. фон Гумбольдт, Л.Вайсгербер, Сепир и Уорф), либо только социальному фактору (Н.Марр, И.Огиенко), нашло разрешение в признании роли в этом процессе наряду с обоими факторами третьего – окружающего природного и социального мира (П.Копнин, Э.Ильенков, М.Попович, Г.Заиченко, Э.Семенюк).

Maryna Shygarieva. The connection between the language picture of the world and the type of thinking in the process of scientific cognition. The opposition of philosophical trends that attached the leading role in forming the language picture of the world either only to the national factor (V.Gumboldt, L.Weisgerber, Sepir, Worf) or only to the social factor (N.Morr, I.Ohienko), found its solution in recognition the role of the third factor side by side with the both factors – the surrounding natural and social world (P.Kopnin, E.Ilienkov, L.Popovich, E.Semenyuk, G.Zaichenko) in this process.